

չատ արեւմուտքը մինչեւ Ալիսէ անդին նոյն ատեն հոմէական նահանգի վերածուեցաւ, որ մինչեւ Մարկոս Աւրելիոսի ժամանակը ձերակոյտի վարչութեան տակ մնաց: Հիւսիսն ու արեւելքը նախ Միհրդատի որդւոյն՝ Փառնակի եւ ապա Պոլեմոնի գաղափարները իշխանութեան տակ հպատակ տէրութիւններ կազմեցին: Բոսփորեան պետութեան մէջ յետոյ դաս բարձրացած է հին պոնտական արքունի տան իգական գիծը, մինչ Պոնտոս եւ Կողքիս մինչեւ 63, երբ ասոնք հոմէական հողերուն կցուեցան, Պոլեմոնեան հարստութեան ձեռքն էին: Ներոնի կառավարութեան սկիզբը հոմէական երկրին այս հիւսիս-արեւելեան անկիւնն երկու հպատակ տէրութիւններ գոյութիւն ունէին: Բոսփորի մէջ կ'իշխէր Կոսիս Ա., զոր 46ին Կղաւղիոս անոր երկնադոյն եղբոր՝ Միհրդատի դէմ թագաւորեցուցած էր. Պոնտոսի մէջ կը տիրէր 37էն ի վեր Պոլեմոն Բ.-ը՝ Կալիզուլա կայսեր երիտասարդութեան բարեկամը⁴⁶:

Աւագոտոս արդէն համարած էր, թէ Սեւ ծովու եղերքները տարածուած այս պետութիւնն իր քաղաքակրթական դերը կատարած եւ հիւսիս-արեւելքի ժողովուրդները հոմի անմիջական ծիրին մէջ առնուելու հասուն դարձուցած էր: Իր կառավարութեան վերջին տասնամակնիւն ծագած գերմանական եւ իլիրական դժուարութիւնները միայն արգելք եղած են Պոնտոսի կցման իր ծրագրերին ներուն կ'ուզեմ վերագրել պոնտական հին պետութեան գործերու համար կայսերական կենդրոնական-պաշտօնարանի մը կազմութիւնն, որու գոյութիւնը Կղաւղիոսէ մինչեւ Տրայանոս վերջերս Ռոստովցէֆ հետապնդած է (Ann., 15 յջ.):

Իբրեւ ժառանգ հին թագաւորներուն՝ կայսրը Բիւթանիայի եւ Պոնտոսի ձերակուտական նահանգներուն մէջ ունէր ընդարձակ արքունի հողեր, որոնք բնակուած էին ձեռական գիւղացիներէ (Rost. Stud., 283 յջ.): Արքունի այս կալուածներուն վրայ, որոնք պետութեան մէջ պետութիւն մը կը կազմէին, կար գործակալ մը, որ փոխհիւպատին կից բոլորովին անկախ զերք մը կը զբաւէր: Իր անունը դրամներու վրայ կ'ե-

⁴⁶ S. N. B. Բրանդիս PWRE, III, 779 յջ., 107. Bosphorus, 2:

րեւայ եւ աստիճանով առաջագահ գործակալներու կարգին կը պատկանէր: Այսու հանդերձ կարելի է նիթագրել, թէ այս պարագայիս, կայսերական եւ ձերակուտական կուսակալներու միջեւ փոխանակութիւն մը տեղի ունեցած ըլլայ. այլ իրարու կից կը պաշտօնավարէին երկուքը, եւ այս իր հիմնունէր արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Բիւթանիայի գործակալը Բոսփորեան պետութեան եւ Հոմի կառավարութեան միջեւ միջնորդի դերը կը կատարէր:

Ուրեմն Բիւթանիայի եւ Պոնտոսի գործակալը, Միհրդատեան պետութեան մէջ կայսերական շահերու ներկայացուցիչն էր: Ծերակուտական նահանգներու արքունի կալուածները կը տնտեսէր, կը հսկէր Բոսփորեան հպատակ պետութեան դժուարին յարաբերութիւններու վրայ եւ հաւանական է, որ նոյն դերքն ունեցած ըլլայ նաեւ պոլեմոնեան պոնտական պետութեան հանդէպ, թէեւ այս մասին իր կարճատեւ գոյութեան շրջանէն մեզի ու եւ տեղեկութիւն հասած չէ: Այս պաշտօնէն, առանց մեծ դժուարութեան, կրնար յառաջագայիլ մեծ-պոնտական նահանգին կայսերական կուսակալութիւնը: Կ'ենթադրեմ, թէ այս պաշտօնն արդէն Աւագոտոս հաստատած ըլլայ, թէեւ անոր գոյութիւնը Կղաւղիոսէ առդին միայն հետապնդել կարենանք:

Սեւ ծովու եղերքի երկու հպատակ տէրութիւնները, ինչպէս տեսանք, Ներոնի կառավարութեան սկիզբը դեռ գոյութիւն ունէին: Բայց 60ական թուականին մին արդէն բարձուած էր, իսկ միւսն իր անկախութեան մէջ մեծապէս սահմանաւորուած: Թէ Ներոնի Պոլեմոնի պետութիւնը նահանգի վերածած է, այդ կ'աւանդուի պատմագիրներէ⁴⁷: Այդ դէպքիս ժամանակը, հակառակ Յետրոպի անճիշտ տեղեկութեան, 63 տարին է, ինչպէ՞ կը ստուգուի նոյն երկրին երեք նշանաւոր քաղաքներու հոմէական թուականներէն: Ըստ այսմ պարթեական վերջին պատերազմի միջոցին ծովեզրն՝ Ալիսէ մինչեւ Կաւկաս, հոմէական նահանգ եղած էր:

Բոսփորեան անկախութեան սահմանափակումը սակայն, իր էական նշանակութիւնը կը ստանայ Պոնտոսի թագաւորութեան միաժամանակ նահանգի վերածուելովը: Առջեւ

⁴⁷ S. Nero, 18. Eutr. VII, 14. Aur. Vict. Ep. 5. h. Aug. v. Aurel., 21, 11:

նիս ունինք հոս Սեւ ծովու հպատակ պետութիւններու բարձման յորինուածական ձեռնարկ մը. պետութեան անմիջական սահմանը Պոնտոսի բովանդակ եզրներու վրայ կը տարածուի, իսկ անկախ միջնորդականութիւններն ամէնուրեք կը ջնջուին կամ թէ իրենց ինքնակացութիւնը կը ջղատուի: Արդէն Հենտրըսըն (Ներոն, 226 յջ.) այս կարեւոր ձեռնարկը կայսեր կասպեան ծրագրերնու հետ ճշգրէն աղբրի մէջ դրած է: Նոր նահանգին երկիրը կազմակերպական խարխիւր պիտի ըլլար կաւկասեան միջածովեան երկրին դէմ կատարուելիք գործողութեան:

Մեզի համար մասնաւորապէս շահագրգիռ են այն կազմակերպական խնդիրները, որոնք ծագում առած են նահանգային դրութեան Սեւ ծովու հիւսիսային եւ արեւելեան եզրներու վրայ տարածուելուն հետեւութեամբ: Պոլեմոնի պետութեան երկիրը կուսակալի մը տակ միացուեցաւ Գաղատիայի հետ, որ արեւելեան լեզգոններու թէ՛ նորակոչներու հարուստ մթերանոցն էր եւ թէ՛ ձեր գորականներու հանգստարանը (Մարկուարտ, Ա. 202): Ասով գոյութիւն առաւ Հայաստանի եւ Վրաստանի սահմաններու վրայ զինուորական ուժեղ վարչական միութիւն մը: Հոմէական Փոքր Ասիայի ուղղական ծանրակէտը, որ պարթեական մարտի միջոցին Գաղատիոյ զանազից Կապադովկիայի մէջ էր, այս կարգադրութեամբ դէպի հիւսիս արեւելք՝ դէպի Կաւկասեան աշխարհները փոխադրուեցաւ: Նորակազմ «Պոնտոս եւ Գաղատիա» նահանգը յայտնապէս նախատեսուած էր, կայսեր Կասպեան նոր քաղաքականութեան յենարանը դառնալու:

Աշխարհացոյցի վրայ ձգուած ակնարկ մը կը համոզէ զմեզ, թէ նորակազմ նահանգը միայն առժամանակեայ նկարագիր ունէր, անոր նեղ եւ երկարաձիգ մարմինն ընդլայնում եւ եղբրաւորում կը պահանջէր, եւ այս անոր համար կանխատեսուած ուղղականութեան քաղաքական դերին պէսպիսութեան համաձայն զանազան ուղղութեամբ կարելի էր իրականացնել: Վեսպասիանոս՝ բռնադատեալ՝ արեւելեան ամբողջ քաղաքականութիւնը պաշտպանողականի վերածեց, արեւելեան Փոքր Ասիայի մէջ Կապադովկիան եւ Փոքր Հայքն անոր կցելով՝ զինուորական գորաւոր սահման մը ստեղծած է Հայաստանի պետութեան դէմ (Մարկուարտ, անդ.) իսկ Ներոնի

յարձակողական հիւսիս արեւելեան քաղաքականութիւնը, բնական է որ պոնտական նահանգին եզրաւորումը բոլորովին այլ ուղղութեամբ որոնէր: Բոսփորեան պետութիւնը, որ 63ին անշուշտ կանխապէս պատրաստուած էր Հոմի կցուելու, դարձեալ Պոնտոսի հետ միացուելու էր, իսկ «Բիւթանիա եւ Պոնտոս» ձերակուտական նահանգին կայսերական վարչութեան տակ առնուելը, կրնար Փոքր Ասիայի մէջ նորակազմ նահանգին կարեւոր միջոցը զանդուածը տրամադրել: Ներոնեան հիւսիս-արեւելեան քաղաքականութեան առաջին ձգտումն էր, վերակենդանացնել միհրդատեան նախկին պետութիւնը՝ ստեղծելով մեծ-պոնտական նահանգ մը, որ իր մէջ փակէր՝ Թրակիայէն մինչեւ կիմմեբեան Բոսփորը՝ բոլոր հոմէական ծովեզրները:

Նորակազմ մեծ-պոնտական նահանգը յայտնապէս Աղուաններու երկրին զբաւումին մեկնակէտը պիտի կազմէր. 63 տարւոյն մէջ, յորում պարթեական մարտին վախճան կը նախադուշակուէր, նոր ձեռնարկին կազմակերպական հիմը դրուած է: Պարթեական խաղաղութեան կնքումէն ետքը, արեւելքի ընդհանուր կուսակալը՝ Կորբուլոն կրնար իր պատուիրակները ուղարկել նոր մարտադաշտը հետախուզելու,

(Շարունակելի:) Հ. Մ. ՀԱՊՈՋԵԱՆ

ԵՐԵՄԻԱ ԶԵԼԷՊԻ ՔԵՐՄԻՐՄԵՆ
ԿԵՆՆՔՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՔՈՒԹԻՒՆԸ

(Շարունակութիւն եւ վերջ:)

38. Գանձեր եւ ողբեր:
ա. Ողբ ասացեալ Երեմիայի ի մահն մահուտի Ամբակումի, որ էր Կ ամաց, ի քուին Ռձէ (1658):

Յաւուրս սրբոյ Հայաստանեայց աղէտին,
Որ զսուրբն Յակոբ ձեռաց մերոց խլեցին...

Տուները կը կապեն ՅԵՐԵՄԻԱԷ ԲԱՆ ՈՂԲԻ:
Ձեռ. Երուսաղէմ, Թ. 1042, 77 ր.—79 ր.:
Հրատ. Թորգոմեան, էջ 745—748:

բ. Ներքողեան ասացեալ Երեմիայի առ ի քաղուսն Արքայապետ Մաթթեոսի փոքր որ ի քուսկանն Հայոց ՌՃԺ (1661), ի Ե. օգոստոսի:

Ներքողեան բաժնուած է ինը գլուխներու, որոնք ունին ուրոյն վերնագիրներ: Ասոնք են.

ա. Գովասանութիւն նախ:

Յերգս բարիօգոս յոքնալըուատ, ձայնս բարձրագոչ.

Առ ի պատիւս վեհագնից սիրտ 'ւ ի յոգւոջ...:

Տուներու սկզբնագիրները կը յօդեն՝ ՅԵՐԵՄԻԱՅ ԾԱՌԱՅԻԴ:

բ. Նամէ սիրայ այլ իմն յեղանակ:

Չունիմ կարիք թէ դովեմ զանուն քո վերապատուական.

Եւեթ այսու ծանուցից զիդն սրտիս սա իմ բաղձան...:

գ. Գուժ մահուան:

Բայց չէ ոք լըւեալ զայս բան ի պարս Երզոց հրճուական.

Աղէտ անդէն զիպեսցի կամ համբաւ վատ եւ տխրական...:

դ. Բան ողբերգական գուժի:

Բայց թէ զզերս իմ անգաւոր ոք տեսցէ թէ ո'ւր դադարեաց.

Վասն այն որ ի քէն կարօտ որ ննջեալ փախաք տխրացած...:

ե. Լաց լալականի:

Եզուկ ասի սոյն աւուր որ աչք մեր զնոսա տեսանէր,

Աւաղ ասեմ նոյն ժամու դի անկեալ փողոցս բողբէր...:

զ. Բան մխիթարական:

Արդ մակոյղ լեզուիս առ այս ով տէր իմ յոյժ տկարանայ.

Թէ որպէս սփոփեմ զքեզ կամ զի'նչ ծրեմ որ չնորհն երեւայ...:

է. Բանք վկայական:

Յիշեալ զիշխանն որ ունէր մանուկ մի իւր խիստ ցանկալի,

Որ խնդրեաց վարդապետէն, աղօթեալ մանուկս մեռանի...:

բ. Այլ իմն յեղանակ:

Մեք եմք սղալոյ արժան թէ առ մեզ ի'նչ պատահանան.

Կամ ոգեվարին ժամուն կամ յանեղ հրեշտակին տեսեան...:

Թ. Բանք նոյնութեան:

Չի դու որ ունիս զծառայ զերկոսինն ըզվայելչական.

Կանաչ սրահն պահպանին, եւ յաւէժ ամօք անասան:

Չեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 79 ր 90 ր:

գ. Ագուլեցի Խոնայ Խօսրովի մահուան քան ի սկզբանէ մինչ ի նորին վաղան. աւասացեալ ի խնդրոյ ամուսնոյ նորին: Զգանձեմ եւ գողբս երգօցն քէ յարմարեացէ ըստ ոմնի զեղանակն՝ նա մէրիկա տեսան շնորհիւ:

ա. Գանձ:

Եկայք եղբարք աստ ժողովեցէք, Չնոր եղեալ իրքս դուք նոր իմացէք...:

Տուներու սկզբնատառք՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ:

բ. Ողբ եւ նոյն վասն մահուան. «Բարձաւ մէնջ մեծն Մովսէս». ի նոյն եղանակն ասա:

Եկ դու հարցիր զմահն Խօսրովին, էվա՛հ, էվա՛հ...:

Թէ ո'րպիսի կեանքն վճարին, էվահ, էվահ...:

գ. Վասն սուտ բարեկամացն առաջնոց՝ որ երեւեալ ի մահ նորին. յեղանակն՝ «Արդ պաղատիմք»:

Անողորմից սիրտքն ոչ զիջին, Որ զպարտս բաղում պահանջէին.

Արդ զլի սորա հանեալ տեսին, Վըճուեալ գըրեալ զմահն սորին...:

դ. Վասն ի տուն բերելոյ գղի Խօսրովին. յեղանակն՝ «Ես եմ կորուսեալ», «Աշխարհս է ի ծով նման» եւ գոր կամիս:

Երբ ի զնտանէն հանին, իբր զղարիպ ի տուն հասուցին.

Խիստ խիզճ էր տեսիլքն նորա, լսողսց գարմանք թէ պատմին...:

ե. Փոխէ գոյնն. «Վայ այս Պովրոսիս». Բանք որ վասն աւուրն եւ պահուն այն:

Սեւ բօթն որ վաղ հասուցին, յայն տարերքն խոզեալ խառնակին.

Խառնիլ սկըսաւ լերդ 'ւ աղիքն, մըրրկաւ սուզն նոր սրգաւորին...:

գ. Փոխէ գոյնն:

Մի լար դստրիկ, մի ողբար, սուր սրտից համբեր փոքր մին.

Այս սուտ յանցաւոր յաշխարհիս, ով հասեր սրտի մուրառին...:

Չեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 90 ր— 96 ր:

դ. Գանձ ասացեալ Երեմիայի ի վերայ մօրն իւրոյ. ՌՃԺԲ (1663) քվին Հայոց, յուրում ամի հանգուցեալ լինի ի Քրիստոս. նորա եւ մեզ ամենեցուն Տէր ողորմի. ամէն:

Կը բաղկանայ մէկ գանձէ եւ չորս ողբէ՝ վերջինը թուրքերէն:

ա. Գանձ:

Երգս ողբական ողբոց արժանի ծնողիս կարօտեալ եւ փափաքելի.

Վիրօք խոցեալս անբըժըչկելի, հարեալ ի սիրտ յաւէտ ցաւալի...:

Տուներու սկզբնատառք՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ:

բ. Յեղանակն «Վկայից հանդիսից» Հրաշալւոյ:

Որդեակ իմ Երեմիաս ըզձական աշխատեա թուղթ քարտէս 'ւ ի մելան.

Չայն դուժի եւ լալոյ ողբական հոչակեալ՝ ի յաշխարհ հեռաստան...:

գ. (Յորդորակ):

Գանգատ ունիմ ասել ձեզ սիրելիք, Որ յիս ժողովեալ զեղեցկաչն

անձն իմ զոր զիտէիք, Այ իմ ի հող դարձեալ տեսէք

տեսէք լացէք. 'ւ ախոսացէք, ձեզ ողորմեցէք...:

դ. (Տաղ):

Եթէ ծովուն թանաք մարթացեալ, կամ մորենեաց ի դըրչի կազմեալ,

Համատարած երկինքն թուղթ սիրտեալ, Չգանգատս ի զիր ումեք չկարացեալ...:

ե. (Ողբ բուրբերէն):

Նէնէ պէնի սիզ աղլաման սրզլաման. էճէլ կէլտի էմրուլլահատի սիզ անլան.

Սօղօմէնըզ օլտի տէլի փէք եաման. Հէմէն տէլըն քի Սօղօմէ գուրթուլտի...:

Չեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 96 ր— 108 ր:

ե. Գանձ եւ Ողբ ի վերայ հօրն (Տէր Մարտիրոսի Քէօմիւրնեան) ասացեալ այգուցն:

Կը պարունակէ մէկ Գանձ եւ մէկ Ողբ: ա. Գանձ:

Երգս ողբոց արժան, երգս կականական, ողորմ ողբական.

Աւաղ եղական, ընդ մեր թշուառութեան, որոցս հիքական...:

Տուներու սկզբնատառք՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ:

բ. Ողբ:

Գանկատիմ ձեզ սիրելեացդ, որ եկիք այսօր յիմ տապան.

Տեսէք զիս ի հող բանդեալ՝ անկասկած էր ինձ 'ւ անկիւման...:

Չեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 111 ա—114 ր: Գանձը քաղուածարար հրատարակուած՝ Թորգոմեան, էջ 749—753:

գ. Գանձ եւ ողբ ի վերայ Յակոբ կաթողիկոսի († 1680). անխորաղիր:

ա. Գանձ:

Երգս ողբոց արժան, երգս կականական, ողորմ ողբական.

Ազգիս Արամեան, տանս Թորգոմեան, ցեղիս Արեթեան...:

դ. ՉձՆԻ Հայոց անցեալ, եւ մատամբն հասեալ, յօգոստոս մըտեալ...:

Բարեխօս կանգնեալ, ազգիս տառապեալ որդեացս որբացեալ:

Գանձիս տուներու սկզբնատառքը կը կապեն՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ է:

Չեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 70 ա— 73 ա:

բ. Անցելովն ընդ ներկայիս կափա:

Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ, լալական եղեալ ըստ Մովսիսի.

Ո'ւր քո թագաւորք 'ւ իշխանք, պայպատք ազգիս Արամի...:

Չեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 73 ա— 74 ր:

գ. Այլ իմն եղանակ ըստ դիպման քէ յօրինես:

Բարձաւ ի մէնջ մեծն Մովսէս, էվահ, էվահ. եւ ոչ ունիմք փոխան զՅեսու, էվահ.

Սուրբ Եղիայն յերկինս ելեալ եւ ոչ ունիմք զեղիսէս...:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1044, 74 ր—
75 ա:

դ. Ըստ դիպման աւուրն պատմարար կափա:

Յարքայազանում ննջեալ՝
յիստամպօլ մայրաքաղաքի.

Յաւագ սրբոյ տաճարին՝
որ յանուն սուրբ Աստուածածնի...:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 75 ր—
76 ա:

ե. Գովասանարար առ վախճանեալն. վանկն յա-
ւել պակաս անգիրտութեամբ չէ:

Ի չորից բաղկացեալ, եւ ետևը զարդարեալ,
'ւ երկիւք յօրինեալ տաճար,
զու զիս՞րդ քակտեցար:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 76 ա—
77 ր:

Այս Ա.—Ե դանձ—ողբերու մասին հմմտ.
Մեսրոպ Վ. Նշանեան՝ Ո՞վ է Ձուղայեցի
Յակոբ Դ. կաթողիկոսին յաջորդը. Տա-
ճար (Կ. Պոլիս), 1912, էջ 369—371, յատ-
կապէս էջ 370, ուր յառաջ բերուած են Ա. եւ
Ե. երգերու վերջին տուները: Տե՛ս եւ Թոր-
գոմեան, էջ 736:

է. Գանձ մանկահասակ ննջեցելոց՝ ա-
բուաց եւ իգաց. որոյ ասօզն յօրինեցէ-
նգեալ երեմիայի ՌձԺԴ (1665) քվականիս
Հայոց:

Եկայք ժողովք ազգացրս համայն,
Դուք լսեցէք զողբըս լալական.
Օրս այս եղև ինձ օր դառնական.
Տաղնայ ցաւոց յեղակարծ մահուան:

Տուներու սկզբնատուերը կը կապեն՝
ԵՐԵՄԻԱ:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 114 ր,
—120 ր (Ժէ): էջմիածին՝ Թ. 2248, 124 ա—
126 ա (1690):

բ. Ողբ ննջեցելոց ի գունն Ա՛յ վա՛յի:

Յանկարծակի այսօր յիս հնչեալ,
Հողմն մահու խիստ ցաւուս հասեալ,
Ի յանողորմ տեսեան հրեշտակին,
Սասանեցայ յերկիւղ ահագին:
Ա՛յ վա՛յ յանկարծ խեղճ մահուս,
Հազար եղուկ կարօտեալ սրտիս...

Հեղինակին անունը կը պակսի. երկու
ձեռագիրներու մէջ ալ կը յաջորդէ Ողբս
Եկայք ժողովք սկզբնաւորութեամբ Գանձին,

էջմիածնի օրինակին մէջ նոյն իսկ առանց խո-
րագրի՝ անմիջապէս կցուած նախորդին՝
Ոճը Երեմիայի սեպհականն է:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 121 ա—
—122 ա: էջմիածին՝ Թ. 2248, 126 ր (1690):

բ. Ողբ տղահասակի ի գունն «գանգա-
տի»:

Գանգատ ունիմ ասել ձեզ
բարեկամք իմ եւ սիրեցեալք,
Ողբ եկայք տեսիք զիս անշնչացեալ
'ւ անպիտանացեալ...

Առանց հեղինակի անունն. բայց անտա-
րակոյս կը վերաբերի Երեմիային:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 122 ր—
—123 ր:

ժ. Տաղ տղայոց անմեղաց:

Անեղզ էութեան, 'ւ էջ անեղական
էլիցս դոյական
Երբեակ եզակամ, անձամբ յատկական,
Երեք սրբնեան...

Առանց անունն հեղինակի:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 124 ա—
—124 ր:

ժա. Այլ (ողբ) տղայոց մահուան:

Հայիմ 'ւ ողբամ ծընօղ տըղայիս
վայ եւ եղուկ ասեմ իմ անձինս
Արդ զի՛նչ առնեմ եղուկ եղիւլիս,
տեսի մեռեալ գոսկեհատ որդիս...

Երեմիայի՞ ստեղծագործութիւնն է տաղ-
թէ ուրիշ տեղէ առնուած դրուած է Գանձ
տետրիս մէջ: Թէ ձեռագիր եւ թէ տպագրի
օրինակներու մէջ անյիշատակ կը մնայ հե-
ղինակը:

Ձեռագիրք՝ Երուսաղէմ, Թ. 1042, 126 ր—
—127 ր: Վիեննա, Մխիթ. Մատ. Թ. 149

84 ա (Ժէ/ԺԸ). Երեւան, Պետ. Թանգարանի
Ձեռագիր Գանձուրանք:

Հրատարակուած՝ Մաշտոց, 1667, էջ
61—62: Armenian popular Songs, Գ. տպ., էջ
31—32:

39. Գովաբանութիւն Տեօրիմական տե-
ղեաց յԵրուսաղէմ: 1665ին Բերիսցէն Երու-
սաղէմ գացած էր Երեմիա. եւ հոն ժամանակ
մը մնացած: Այս առթիւ յօրինած է այլ եր-
այլ տաղեր՝ թուով 40, նուիրուած Ս. Տե-
ղեաց զօվասանութեան: Այս տաղերը 1677ին
առանձին տետրակով (35 էջ) հրատարակու-

է ի Կ. Պոլիս, իւր սեպհական տպարանին
մէջ, զարդարած 15 պատկերներով: Տետրա-
կիս խորագրին է.

«Տեղեաց տնօրինականաց տեանն մերոյ
Յիսուսի Քրիստոսի որ ի սուրբ Երուսաղէմ
եւ ընդ գաւառն: Չպատմողարարն ոտաշա-
րեալ, զոր տեսեալ տէր Յովսէփ վարդապետ
հրամանատար տեանն Եղիազար կաթողիկո-
սին Երուսաղէմայ, կամակցութեամբ տեանն
Սուքիաս բարունապետի ետուն տպագրել ի
փառս փրկագործութեան Քրիստոսի եւ ի
պարծանս քրիստոնէութեան հաւատոյս: Երա-
խայրեցուցեալ առ հոգեւոր Տէրն, բնարանիդ
ՊՈՒՆ. Տնօրինի թիւ 10 եղանակ է:

Սընդա՛յի՛ երբ ա՛սէի՛ն (թէ) գնամք ի
յե՛րուսա՛ղէմ՝ որպէս մարդարէ՛ն ասէր.
Տուն Տեանն է ինքն Երուսաղէմ: Հասեալ լի-
նէին ոտք մեր առ դըրուես քո Երուսաղէմ:
Չքաղաքդ Աստուծոյ տեսնելու զիս՞ոս քո
ա՛յ Երուսաղէմ»:

Ի կատարածին կ'ըսուի (էջ 30—31).
Ի սուրբ Երուսաղէմ սա երգեցաւ
ՊէՅԱՁ ընծայեալ.
Յարկըն տէր Եղիայ՝
որ լուսարարն արժանաւորեալ:

ՊէՅԱՁ կը համապատասխանէ Հայոց
ՌձԺԴ (1665) տարւոյն: Իսկ տպագրութեան
ժամանակի մասին կը պատմուի Յիշատակա-
րանին մէջ թէ Կաթողիկոսի՝ Եղիազարու
նուիրակը Տ. Յովսէփ Կ. Պոլիս գալով՝ հոն
տպագրել տուած է տետրակս եւ Երուսաղէմ
զրկած: Ի վերջոյ կ'ըսուի բառախաղով.

է՛ՀՊԱՊ Քրիստոսի թուէք.
Եւ ՉԱՁ ԻՄ ի Հայս յիշեցէք.
Ի բարեացդ խնդրի բարիքն,
Միշտ զբարին ՅԻՆԷՆ մի խնայէք:

է՛ՀՊԱՊ կը համապատասխանէ փրկչական
1678 տարւոյն. իսկ ՉԱՁ ԻՄ եւ ՅԻՆԷՆ Հայոց
ՌձԻԷ (1678) թուականը կ'ակնարկեն ⁴⁵:
40 Տաղեր գանազան նիւթոց վրայ: Այս
տեղ կ'ամփոփեմ այբուբենական կարգով այն
տաղերը, որոնք մուտ գտած են գանազան
տաղարաններու մէջ եւ կը կազմեն Երեմիայի

⁴⁵ Հմմտ. Հ. Գ. Չարանեկան՝ Պատմութիւն
Հայկական տպագրութեան, էջ 133—134. Նոյն՝ Մա-
տենագրութիւն, էջ 446 եւ 672—673. Աղանունի,
Միարանք եւ Այցելութ, 136:

Դիւանը, անկախ իր միւս տաղաչափական
զրուածներէ:

ա. Տաղ ի Ս. Աստուածածնին:
Ահաւոր, սոսկալի, դէմք հիանալի...

Կը յիշէ Նորայր Բիւզանդացի իր անտիպ
մէկ զրուածքին մէջ:

բ. Տաղ ի վերայ ջրոյ:

Ա՛յ ջուր յորդախաղ գետոյդ,
յորդորական գետ յորդորական.

Ա՛յ ջուր ճոխական ընթացք,
ո՛ւր երթաս յորդախաղական...

Ձեռագիր՝ Վենետիկ, Մխիթ. Մատ.
Թ. 556:

Հրտ.՝ Ա. Չօպանեան, Ան ա հ ի տ, 1903,
էջ 191:

գ. Տաղ ի վերայ ջրոյ:

Ա՛յ ջուր, պասքելոց դու զովացարան,
Կարօտով եմ քեզ միշտ ի փափաքման.
Դու նազիս խաղաս ի յորդորական,
Սրտակաթ առնես ծալիդ ծաւալման...

Ձեռագիր՝ Վենետիկ, Մխիթ. Մատ.
Թ. 556:

Հրտ.՝ Ա. Չօպանեան, Ան ա հ ի տ, 1903,
էջ 190:

գ. Տաղ սուրբ Աստուածածնի. յերե-
միայէ ասացեալ:

Աստուածածին կոյս Մարիամ թագուհի,
Տեղ ես մաքուր հօր Աստուծոյ անեղի,
Եւ ծնօղ թագաւորին համայնի.
Եւ սուրբ հոգւոյն տաղաւարեալ տիրուհի:

Տուներու սկզբնատուերը կը կապեն՝
ԱՐԵՄԻԱՅԷ:

Հրտ.՝ Տաղարան փոքրիկ ⁴⁶, էջ 53—55:

ե. Տաղ սուրբ Աստուածածնին. ի յերե-
միայէ ասացեալ:

Աստուածածին սրբարան,
Տուն եւ տեղի մաքրութեան.
Աստուածորդւոյն զրկարան
Որ ի քեզ բազմեալ տեսաք: ...

Հրտ.՝ Տաղարան փոքրիկ, էջ 56—57:

գ. Տաղ սիրոյ եւ ուրախութեան:

⁴⁶ «Տաղարան փոքրիկ եւ գեղեցիկ, Երգեցեալ ի
բանաստեղծիցն իմաստասիրաց, Ի խրախճանս ման-
կանցն Սիօնի. եւ ի փառս ամէնամեծին Աստուծոյ». 120,
էջ 128: Տպագրութեան տեղն եւ տարին չէ
նշանակուած, բայց կ'երեւայ թէ տպուած է Կ. Պո-
լիս, ԺԸ. դարուն, 1722էն յետոյ:

Արեգակն որ է ստեղծեալ,
յարարչին⁴⁷ իւրում գործն երթայ.
Բեղ է սպասաւոր պատրաստ միշտ,
տալով զբարիս քեզ ընծայ...

Ձեռագիր՝ Վենետիկ, Մխիթ. Մատ.
թ. 556:

Հրտ.՝ Ա. Չօպանեան, Անահիտ, 1903,
էջ 192:

Է. Տաղ:

Ելք արեւու ծագող լուսոյ անեղին,
Սրտի փինհան Փիլիպտի շուշանըն...

Տուներու սկզբնատառերը կը կազմեն՝
ԵՐԵՄԻԱՅԻ Է:

Ձեռագիր՝ Էջմիածին, թ. 523, թղ. 131ա:

Ք. Գովասանութիւն ի վերայ ջրոյ, ասա-
ցեալ ի յերեմիայէ:

Երամք երկնային թըռչնոց խրմբեցան
Հաւք մեր կանգ առին⁴⁸ յեղերդ զանազան.
Մնչեն կարկաչեն⁴⁹, երգեն քաղցրաձայն,
Բեղ հարցմունք լինին ու կան հայցական:..

Ձեռագիր՝ Վենետիկ, Մխիթ. Մատենա-
դարան, թ. 556:

Հրտ.՝ Տաղարան գեղեցիկ, էջ 43—48:
Ա. Չօպանեան՝ Անահիտ, 1903, էջ 189—
190:

Ժ. Գովեստ առ Ս. Աստուածածինն ա-
սացեալ յերեմիայէ բանասիրէ⁵⁰:

Երանեալ կոյս սուրբ տալիթայ Մարիամ,
ուրուհի փառ վէ ուրուքարի սուլթան.
Փրկչին մերոյ տուն եւ տեղի բնակու-
թեան.

պանրմ արգրմ սանդայ սոււտում Մէ-
րիամ...

Վ. է հարք 'ւ եղբարք իղձս ո՛չ արգել յոյս-
մանէ,

Բիսէ օղլարիմ զարարիմտան զիատէ.

Անմեղադիր լինել հայցեմ զիատէ,

Սիզա՛ եսաքր կէտա՛ Բէօմուրճի զատէ:

Տուներու սկզբնագրերը կը կապեն՝
ԵՐԵՄԻԱՅԻ Է:

Ձեռագիր՝ Էջմիածին, թ. 41, թղ. 135 ա
(ԺԸ). 2394, թղ. 43 ա (ԺԸ): Վիեննա,

⁴⁷ Տպ. յարարչին:
⁴⁸ Տաղարանն ունի. «Հաւքեր կաքաւին...»:
⁴⁹ Տղ. «կաքաւեն»:
⁵⁰ Ոմանք կը խորագրեն «Ատամպոլցի Բօմուրճի
զատայ երեմիայէ ասացեալ ի վրայ Աստուածածնայ».
կամ պարզապէս՝ «Տաղ ի վերայ Ս. Աստուածածնի»:

Մխիթ. Մատ., թ. 671, թղ. 62 ա: British
Museum, Conybeare, Catalog, թ. 108, թղ.
281 բ: Եւ այլն:

Հրտ.՝ Գիրք Դպրութեան եւ Տաղարան
էջ 193—194: Տ. Վ. Պալեան՝ Բիւրահն
1897, էջ 612—613: Թորգոմեան, էջ 75
(միայն հայերէն տողերը):

Ժա. Տաղ ասացեալ ի յերեմիայէ ի վե-
րայ Ս. Երուսաղէմայ. տաճկի բարբառով:

Մուճտէմ վարալըր աստղարիմէ.

Սէլամ օլսուն հազըրլարէ.

Բուլթու շերիֆ մուպարէքաէ.

Նէ աղիլ սէյրան ու մէքեան...

Վ. Երեմիա՛ կէտա՛ մէնէնթ քուլլէր.

Պիլլաճքի Մէճնունի Լէյլան:

Ձեռագիր Յ. Բիւրտեանի, Տաղարան:

Հրտ.՝ Տաղարան փոքրիկ, էջ 41—43:

Ժք. Տաղ ասացեալ յերեմիայէ ի վերայ

Սողոմոն իմաստնոյ:

Յարհետ քերթութեան հմտացիս ի բան.
Գտցես զանուն Սողոմոնի անուն յարական:

Հրտ.՝ Տաղարան փոքրիկ, էջ 51—52:

Ժգ. Տաղ ասացեալ ի յերեմիայէ (վա-
անցաւորութեան աշխարհիս):

Յիսուսի Բրիտոսի Աստուծոյն մերոյ փրկչի
Տուք օրհնութիւն եւ գոհութիւն միաբան.
Որ արար յոչէից գեղեալքս ամենայն.
Եւ զբոլոր արարած ինչ որ ի սմա կան...

Տուներու սկզբնատառք կը կապեն՝ ՅԵ՛
ՐԵՄԻԱՅԻ Է:

Հրտ.՝ Տաղարան փոքրիկ, էջ 61—64:

Ժգ. Տաղ Յովհաննու Մկրտչի. ասացեալ
ի յերեմիայէ:

Ով դու մարգարէ մեծի,

Բարձրելոյն ընտրեալ յարգանդի.

Աւետեօք Գաբրիէլի,

Սքանչելի ծնունդ, սքանչելի...

Վ. Ես նըւատ երեմիայ

Սուրբ գերեզմանդ քո յուխտ եկայ.

Ամենից շնորհատու տեսայ,

Տուր մեր արգըն սուրբ կարապետ:

Ձեռագիր՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատ. թ.
577, թղ. 122 ա (ԺԸ):

Հրտ.՝ Տաղարան փոքրիկ, էջ 48—50:

Ժե. Տաղ ի վերայ Ս. Գերեզմանին Բրի-
տոսի, տաճկի բարբառով:

Բերէմ պապը աչըլանտէ,
Կիւլճէմալլէր կէօրունէնտէ.

Հասրէթի դար օլան հալքէ.

Կէօյեաքի սուրբէթ ոչհման:

Վ. Բէօմուրճու զատէի խաքի,
Կէօյեաքի քէնտի լութֆունտան:

Ձեռագիր՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատ. թ.
436, ԺԳ. թղ. 15 բ:

Հրտ.՝ Տաղարան փոքրիկ, էջ 52—53:

Ժգ. Երգ սիրոյ:

Ա. Չօպանեան, Անահիտ, 1903, էջ 189
հրատարակած է տաղ մը այս խորագրի տակ,
որուն թէ սկիզբն եւ թէ վերջը պակասաւոր
է: Թէ ի՞նչ հիմամբ Երեմիայի կ'ընծայէ Չօ-
պանեան այս տաղը, ինձի անձանօթ է. կը
կասկածիմ թէ Երեմիայի հարազատ ըլլայ:

Երուսաղէմի թ. 1059 ձեռագիրը ունի
իր ծոցը քանի մը խրատական տաղեր, զո-
րոնք կ'ուղեմ յեջէլ հոս.

Ժէ. Ղարիպի:

Փորձանաւորք ի պատահմանց մի հոգար,
Փրկէլ ըղքեղ գըթածն Աստուած մի հոգար,
Փայփայելոյ մերձ է կարօղն մի հոգար,
Փառաւորել, դարձեալ յարգել մի հոգար:

Տաղս կը բաղկանայ 11 տունէ եւ տողե-
րու սկզբնատառ գիրն է «փ»:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, 1059, 68 բ—
69 ա:

Ժը. Անխորադիր (18 տուն):

Յիշեա՛ ըզՅօրն, արդար եւ անարատ էր.
Որպիսի փորձութեանց նա միշտ համբերէր.
Զբազում եւ ստացուածոցն, փառացն զոր
ունէր,

Այնքան եւ առաւել ի վիշտս տառապէր:...

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, թ. 1059, թղ.
87 բ—88 ա եւ 90 ա:

Ժք. Անխորադիր (20 տուն):

Մըտածես զփառս քո առաջին,
Եւ աւաղես զկեանքդ ի նըմին.
Միթէ շա՛տ էր կամ այլ մեծ էր,
Փառք եւ պատիւդ քան զԱլլամին:...

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, թ. 1059, 88 բ—
89 ա:

Նոյն ձեռագրին մէջ՝ թղ. 71—87 ա կան
ուրիշ 28 ոտանաւորներ ալ, որոնք կը սկսին
այբուբենի տառերով յաջորդաբար: Այս

ոտանաւորները մեծ մասամբ թերակատար
ձգուած են, ոմանց մէջ տեղ տեղ անգամ
բաց տողեր կը տեսնուին:

Այս տեղ կ'աւարտի Երեմիա Բէօմիւր-
ճեանի գրուածքներու ցանկը, որ թէպէտ
խնամով կազմուած է, բայց ունի շատ թե-
րութիւններ, զորոնք ժամանակը պիտի
լրացնէ:

5. ԵՐԵՄԻԱՅԻ ՆՊԱՐԱԳԻՐԸ

Երեմիա անվիճելիօրէն իւր դարուն նշա-
նաւորագոյն անձնաւորութիւններէն մին էր
եւ իւր բազմակողմանի հմտութեամբը իրա-
ւամբ կը շարժէ մեր գերագոյն գարմանքը:
Նա բանաստեղծ է եւ գիտնական, միաժա-
մանակ նաեւ հասարակական գործիչ: Եւ այս
հանգամանքներու մէջ աշխարհական մը:
Վայելեց իւր դարուն մէջ աղգայնոց եւ օտա-
րաց առջեւ ճոխութիւն եւ համակրանք եւ
ձղեց պատմութեան մէջ բարի անուն եւ ան-
թիւ գրական աշխատութիւններ: Դժբախտա-
բար դեռ անտիպ կը մնան իր գրական եր-
կերը, որոնց մէջ թաղուած է իր կեանքը.
Եւ իր նկարագիրը գծելու համար ստիպուած
ենք կցկտուր տեղեկութիւններ մեզի աղբիւր
ունենալ:

Ի ստեղծաց հարուստ եւ բարեգործ
պաշտպանի մը՝ մահտեսի Ամբակումի հո-
գածութեան տակ դէպի երիտասարդութիւն
զարգացած, չտեսաւ Երեմիա կարօտութիւն:
Մեծահարուստ պաշտպանին ստացուածնե-
րուն ժառանգն եղած եւ ապա մեծ վաճառա-
կան Արբահամ Չէլչպիի բարեկամութիւնը
վայելած՝ չմտահոգուեցաւ Երեմիա կեանքի
ճանապարհի վրայ:

Բարեպաշտ ընտանիքէ իւր կաթը ծծած,
եկեղեցասէր շրջանակի մէջ մեծցած, աս-
տուածավախ եւ բարեկիրթ դաստիարակու-
թիւն մ'ըմբոշանեց: Ասիական բարքը մեղ-
մացաւ իր մէջ, կենցաղագէտ եւ նուրբ բնու-
թեամբ զարգացաւ:

Հազիւ թեւակոխած պատանեկական հա-
սակ՝ դէպի եկեղեցական ասպարէզ առաջնոր-
դեցին անոր քայլերը ծնողք, մինչեւ դպրու-
թեան (կիսասարկաւազութեան) բարձրաց-
նելով զինքը: Հասակի աճումը սակայն եւ
ինքնապիտակցութեան զարթումը իր մէջ
ետ կեցուցին իր քայլերը անդրագոյն վերելքէ.
յանձն չառաւ Երեմիա ըլլալ կուսակրօն քա-
հանայ, զգալով այս աստիճանին համար իւր

ոյժերը տկար: Թէպէտ հրաժարեցաւ քահանայութենէ, բայց սպրեցաւ մինչեւ կեանքին վերջը քահանաներու եւ բարձրաստիճան եկեղեցականներու շրջանակին մէջ, Եկեղեցւոյն մերձաւորութեան:

Իր մտքի կրթութիւնը առ ոտս Յովհաննէս քահանայի սկսած, զարգացուց ինքնօգնութեամբ. ինչպէս էր ընթերցասէր, նոյնպէս եղաւ գրասէր, բանասէր եւ բանաստեղծ:

Միակողմանի չէր իր կրթութիւնը. հմուտ էր եկեղեցական գիտութիւններու, ներհուն պատմագիտութեան, ծանօթ բազմաթիւ լեզուներու, յատկապէս հայերէնի, թուրքերէնի եւ յունարէնի նաեւ «եւրոպական լեզուներու»¹, հետաքրքիր ներքին եւ արտաքին, ազգային եւ միջազգային քաղաքական իրադարձութիւններու:

Բարեհամբոյր էր բնաւորութեամբ, խաղաղասէր, անանձնախնդիր, ընդունակ դրուելու սրտեր, հաշտեցնելու թշնամացած ոգիներ: Դէպի ընտանիք եւ հարազատներ խանդաղակաթ էր իր սիրտը, եւ դէպի արտաքին մարդասէր եւ ազգասէր: Մեղմական ընտելեան հետ ունէր կորով, հաստատամտութիւն, աներկիւղութիւն, ուր մանաւանդ հասարակաց շահը, ազգին օգուտը վտանգի մէջ էր²:

Ունէր իրեն հիմ Կրօնն եւ Ազգը, Եկեղեցին եւ Հայութիւնը: Եկեղեցւոյն պայծառութեան անձնագոհ էր, Ազգին շահերուն նախանձախնդիր: Կ'ատէր կուսակցական ոգին, անձնասէր, փառասէր ձգտումներ: Բովանդակ անձով պաշտպան կանգնած էր Ազգային Եկեղեցւոյն, Ազգային շահերուն. ինչ կ'ընդդիմանար այս կէտերուն, հոն կը ծառանար իր անձը. կը բողոքէր ազատագէմ, աներկիւղ, անձնագոհ: Երկու իրար պատանող կողմերու մէջ համոզիկեր կը մտռէր, հաշտարար կը կանգնէր. թէպէտ կ'ընդունէր հարուածներ, բայց յանձն կ'առնէ ամէն

¹ «Uomo detto e peritissimo delle lingue europee, perchè Dragomano, ed amico intimo di tutti gli ambasciatori europei presso la sublime Porta ottomana» (Quadro, 259).
² Խօսելով թովմաս պատրիարքի սպանման մասին կը գրէ Երեմիա իւր Տարեգրական պատմութեան մէջ. «Ով մեծի յիմարութեանս. եթէ իցէր հերձուածող՝ ոչ էր մեծ քան զԱրիոս, որոց վրէժնորդի Աստուած է. եթէ չար էր՝ ընդէ՞ր ոչ շահեցաք. եւ թէ ոչ ընդունիցեք, ընդէ՞ր վարեցիք է զԵղորէիցը: Բայց կամէին տեղացիք թէ տաճկանայր...» Բազմավէպ, 1902, էջ 479:

վիշտ, առանց տեղէն խուսելու: Ճշմարտութիւնն եւ ազգին շահը նկատի ունի, անհահախնդիր, անկաշառ, անաշառ:

Կը յարգէր Եղիազարը. բայց երբ տեսաւ անոր մէջ փառասէրը, ազգային միութեան թշնամին, բարձրացուց իւր ձայնը, եւ հեռացաւ բարեկամէն որպէս թշնամի:

Վայելից յարգանք. բայց ի սէր ճշմարտութեան նշաւակ եղաւ նաեւ հալածանքի:

Գեղեցիկ կը ներկայացնէ Երեմիայի բրոնած դիրքը ազգային այս երկպառակութիւններու մէջ Լէօ³, որուն խորհրդածութիւնները յառաջ կը բերեմ հոս քաղուածաբար. «Նա Մարտիրոս Կաֆայեցու անձնական բարեկամն էր եւ քարտուղարը: Մօտիկ կանգնած լինելով պատրիարքական աթոռի շուրջը կուռղներին, նա աշխատում էր մեղմացնող, հաշտեցնող դեր կատարել: Որովհետեւ չարիքը միանգամից արմատախիլ անել չէր կարելի, ուստի Երեմիային մնում էր որքան կարելի է շատերին համոզել, թէ ինչ դժբախտութիւններ են ծնում անասման ու անվերջ գժտութիւնները: Նա ջանք չէր խնայում կուռղների բռնկված կրքերը հանդիմանելու համար. գրում էր, անձամբ գործում էր, խրատում: Երբ Եղիազարը ստացաւ տոանձին կաթողիկոսութեան հրովարտակ, Կ.Պոլսում գտնվեցին հայեր, որոնք սարսափահար եղան այն պառակտումից, որ մտցնում էր ազգի մէջ այդ փառամոլ կղերականը: Երեմիա Չէլչէպին այդպիսիների գլուխն անցաւ եւ նրանց կողմից պատգամաւոր դնաց Եղիազարի մօտ, Բերիա, խօսելու եւ հասկացնելու համար: Երկար ժամանակ նա համոզում էր Եղիազարին յետ կանգնել թիւրքահայերի համար առանձին կաթողիկոսութիւն հիմնելու մտքից, հասկացնում էր թէ ինչ վտանգներ են կապված այդ քայլի հետ: Բայց զուր էին նրա բոլոր ջանքերը...»:

Տեսնելով որ ոչ մի քարոզ, ոչ մի ապացոյց չէ ազդում, Քէօմիւրճեանը այնուհետեւ աշխատում էր գոնէ մեղմացնել այն կատարութիւնը, որով Եղիազարն ու Մարտիրոս Կաֆայեցին կուռում էին իրար դէմ, մի կողմ, որից միայն խոսովութիւնների քառան էր տակն ու վրայ լինում, առանց դրական որ եւ է օգուտ տալու: Այո՛, անհաշտութեան եւ վայրենի կրքերի բոցերը հանգցնելն էլ այն

³ Հայկական տղապարտութիւն. Ա. հատոր, Բ. սուր, Թիֆլիս 1904, էջ 370—372:

տխուր ժամանակներում բարեբարութիւն էր»: «Դժուար է հասկնալ թէ ուր պիտի հասնէր Եղիազար—Մարտիրոսեան մենամարտութիւնը, եթէ Քէօմիւրճեանի հաշտեցնող ազդեցութիւնը յաղթանակ չը տանէր»:

«Բայց գործունէութեան այսպիսի եղանակը չը պիտի կարծել տայ թէ Երեմեան հարկաւոր դէպքում չէր բողոքում: Երբ Մարտիրոս Կաֆայեցու ջանքերով Կ.Պոլսի պատրիարք դարձաւ Կրպօն, Քէօմիւրճեանը յանցանք համարեց լռելը եւ մի նամակի մէջ յանդիմանեց Մարտիրոսին, որ նա մի տղէտ ու անպէտք տէրտէրին պատրիարքութիւն է տուել: Մարտիրոսը, մոռանալով Երեմիայից վայելած բարեբարութիւնները, այդ յանդիմանական նամակը ուղարկեց Կրպօնին: Երկուսն էլ կատաղած էին այդ համարձակութիւնից եւ միասին ետեւից ընկան՝ Քէօմիւրճեանին բռնելու համար: Բայց սա կարողացաւ թաղնվել եւ ազատվեց նրանց վրէժխնդրութիւնից: Այդ բանը դժուար չէր նրա համար, որովհետեւ թիւրքերի մէջ էլ պատիւ էր վայելում իբրեւ խելօք մարդ եւ հեղինակ»:

Երեմիայի կորովի, համարձակ եւ սրբացաւ խօսքը կարելի է լսել անոր առ Եղիազար կաթողիկոս 1690ին գրած թղթի մէջ, ուր կը տեսնուի միաժամանակ իր աջալըծութիւնը եւ հողածութիւնը, դեղ եւ դարման գտնելու տիրապետած անկարգութիւններու համար: «Յուսահատ մենակութեան ձայն է լսվում նրա այդ նամակից» կը գրէ Լէօ (372): Եւ իրօք ալ ունէր Երեմիա իր դէմ բազմաթիւ հակառակորդներ, որոնք կը գոչէին երեսն ի վեր, թէ «Ո՞ կացոյց զքեզ իշխան եւ դատաւոր ի վերայ մեր»: Որոնց դէմ կը դանդաղէր Երեմիա կաթողիկոսին թէ «ես... չմարթիցի՞մ ասել յատենի առ տառապեալ ազգս թէ ահա սա՛ եւ սա՛ խաւար. սա՛ դառն եւ նա քաղցր, ըստ ժամանակին խանգարման խոսովութեան»⁴: Ոչ միայն չխանգարեցաւ Երեմիա իւր ազգարարութեանց մէջ, այլ եւ գրով, ուր հարկն էր, լռելի ըրաւ իւր ձայնը: 1692ին, երբ Սուրբաս վարդապետ իւր նորածնութիւններով ելաւ հրապարակ եւ ուղեկ խափանել Հաւատամքին «Իսկ որք ասենն» յաւելուածը, գրաւ հրապարակի վրայ Երեմիա իւր ջատագովականը, ուր կը լսուին նաեւ խիստ դատաստաններ Սուրբիասի անձին դէմ:

⁴ Թորոսեան՝ Վարդ Մխիթարայ, էջ 29:

«Ապրելով մի խոսովայոյզ ժամանակում կը գրէ Լէօ (369/70) Երեմիա Չէլչէպին ձեռքերը ծալած անտարբեր չը մնաց: Իբրեւ մի հմուտ աշխարհական հեղինակ, նա մէկն էր այն հաղուագիւտ մարդկանցից, որոնք երեւացել են մեր պատմական անցեալում, դարերի այն երկար շրջանի մէջ, երբ գրագիտութիւնը, մանաւանդ հեղինակութիւնը հողեւորական դասի արտօնութիւնն էր կազմում: Մինչեւ Երեմիայի ժամանակները մեր պատմութիւնը շատ չէ ճանաչում այնպիսի աշխարհականներ, որոնք նրա պէս պատկառելի դիրք գրաւէին իբրեւ լեզուագէտ, իբրեւ հեղինակ, մի խօսքով իբրեւ լուսաւորված մարդ: Եւ Քէօմիւրճեանը խոսքի հեղինակ չէր, ոչ էլ իրանց գիտնականութեամբ անմատչելի ու բարձրաթիւ մարդկանցից մէկը. նա գործում էր ժողովրդի մէջ, իւր ոյժերը ծառայեցնում էր հասարակութեան շահերին: Մի հասարակական գործիչ էր գրքերի սիրահար այդ մարդը եւ այնքան խելօք ու հասկացող, որ նոյն իսկ հողեւորականութիւնը զիմում էր նրա խորհուրդներին, շատ դէպքերում հպատակվում էլ էր նրա հեղինակաւոր խօսքին»:

Երբ դուրսը ազգայինները զիրար կը խաժատէին, երբ կուսակցութիւնները զիրար զգետնելու կ'աշխատէին, ի միաս ազգային շահերու եւ ազգին պատուին, Երեմիա կուլար ազգին թշուառութիւնը եւ երբ հնարք չէր գտներ դարման տանելու ցաւին, մատենագրութեան մէջ կը փնտռէր իւր մխիթարութիւնը:

Արդարեւ դարմանք կ'ազդէ մեզի, երբ այն աղմկայից շրջանին, խաւար միջավայրին մէջ կը տեսնենք շուշան մը, որ կը պայծառանայ փուչերու մէջ ինքնուրոյն փայլով:

Բազմահմուտ եւ բազմարեղուն մատենագիր մը կը ծնանի այդ միջավայրի մէջ, որ միշտ ուրախ, միշտ լաւատես՝ առանց ազդուելու ժամանակակից մթնոլորտէն կ'ապրի դուարթամիտ, կ'արտադրէ առատօրէն եւ իւր հաճոյքը իւր գրաւոր վաստակներու մէջ կը դտնէ:

Թէեւ ծննդական չէ իր միտքը, բայց կը լրդիտէ առատահոս իր գրիչը: Մերթ իբրեւ պատմագիր հեռաւոր եւ ժամանակակից դէպքերու, մերթ իբրեւ նամակագիր՝ միջամուխ ժամանակակից խնդիրներու մէջ, մերթ իբրեւ

բանաստեղծ եւ դարձեալ իբրեւ քարոզիչ եւ թարգմանիչ:

Կը գրէ Օրմանեան⁵.

«Երեմիա, նշանակելի դէմք մըն էր մեր ազգային գործիչներու մէջ՝ իւր ինքնատիպ եւ բազմակողմանի ձիրքերով: Հաւասարապէս ներհուն եւրոպական լեզուներու, եւ տեղական յունարէնի, եւ տաճիկ եւ արաբացի գրականութեան, փոխադարձաբար մէկէն միւսին թարգմանեց կարեւոր գործեր, եւ շատ եւս ազգայնոց համար՝ հայերէնի, եւ օտարաց համար հայերէնէ փոխարկեց, հայրենական լեզուին կատարեալ հմտութեամբ: Իւր երկասիրութիւնները բազմաթիւ են եւ դարմանալի պէսպիսութիւն մը կը ներկայցնեն, որոնց մէջ Աստուածաշունչի տաճիկերէնի թարգմանութենէն, մինչեւ դաւեշտ ոճով եւ ռամկօրէն բարբառով ոտանաւորներ կը գըտնուին»:

Մեծցած բարձր յարկի ներքեւ, ուր յաճախ էր երթեւեկը բարձրաստիճան անձնաւորութիւններու, ունեցած էր մանուկ հասակէն չիում եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու հետ. այս աղերսը յաջորդ շրջաններուն աւելի մեծ եղաւ, երբ Ապրոյեանց բարեկամութիւնը վաստակեցաւ եւ ձգուեցաւ ազգային խնդիրներու մէջ: Ոչ միայն իբրեւ խոհեմ, լուրջ եւ կենցաղագէտ անձի, այլ առաւելապէս իբրեւ գիտունի եւ գրագէտի կը մերձենային անոնք: Եղիազար եւ Մարտիրոս Կաֆայեցի իրենց քարտուղարը կը փափազէին ունենալ յանձին Երեմիայի. Արրահամ Չէլչպի իւր տոհմին երգիչը կը յարգէր անոր մէջ եւ իր գործակատարը կը կարգէր զինքը. Վարդան Բաղիշեցի եւ Չաքարիա Մարկաւազ, ժամանակակից այս երկու գրասէր եւ բանասէր անձնաւորութիւնները կնքած էին անոր հետ բարեկամութիւն: Դեսպաններ, ինչպէս Աւստրիոյ կայսեր ներկայացուցիչը Բարձրագոյն Դրան քով, ունէին Երեմիայի հետ անձուկ յարաբերութիւն եւ կը կարօտէին անոր արեւելեան իրաց հմտութեան:

Չբաւականացաւ Երեմիա իւր բազմահատոր երկասիրութիւններով նպաստել հայ մշակոյթի բարգաւաճման, այլ եւ համարեցաւ թէ անհրաժեշտ է հայ մտքի զարգացման համար գիրքը եւ ձեռնարկեց հիմնել սեպհական տպարան մը: Թէեւ չունեցաւ անիկա յա-

⁵ Ազգայատում, Բ., էջ 2666:

ջողութիւն, որովհետեւ չքաջալերեց ժամանակն եւ միջավայրը ձեռնարկութիւնը, բայց եղաւ այն յուշարձան մը Երեմիայի անուան համար, պատմելու եկող սերունդին անոր նախահոգութիւնը տպագրութեամբ մատչելի դարձնելու գիրքը հայ ժողովրդեան:

Ժամանակը չգնահատեց իր աշխատանքները. աւելի ծաղր, քան քաջալերութիւն հնձեց հեղինակը: Արդէն 1660ին, երբ Երեմիա իւր անդրանիկ աշխատութիւնը հրատարակ կը գնէր, կը հանդիպէր դժուարութիւններու:

Երբ կը գրէր Կ. Պոլսոյ հրդեհին պատմութիւնը, կ'արձանագրէր տողերս. «Չանձրացեալ եմ ի գրել զմեծն որ զմեօք պատահեցաւ ՌձԹ (1660) թուականիս զկսկծալի բերմունս. վասն որոյ համառօտ անցանեմ զի ոմանք պախարակեցին զմեզ ստելով. Բաճիկ եւ գործ չունի, հա՛ գրէ»⁶:

Նոյն իմաստով կը գրէ նաեւ Ստամբուլի պատմութեան մէջ (էջ 5).

Տեսողքն զայս՝ զիս ծաղր ատենն՝
Թէ ընդէ՞ր կաս ի յաշխատման.
Չձանօթս մեր մեզ պատմես՝
տխմարից չունիմք զպատասխան:

Եւ այլուր (էջ 119) աւելի ոճով.

Նարդենիս բարունք ոմանք՝
ի տեսնուլ զայս քամահեալ կան:
Շատ լուսոյ վասն իմ ասել՝
եթէ բան ու գործ չունի այն.
Կեանքն եղեւ նանիր ՚ւ ընդ վայր՝
՚ւ աշխատի ՚ւ ոչ ինչ շահի այն:
Ի տեսնուլ զիմաստ ինչ բան՝
ասացին թէ ո՞ւր սա ուսման,
Ի գիւտ ըստ բրոց բառս կոչեն՝
ահա իւր նշանն ռամկութեան:
Թէ սակաւ գըտին ուրեք՝
ը՛հ փոքր է իմացուած սորայն,
Թէ յերկար ոճով զպատմեալս՝
թո՛ւֆ ահա գէ՛վգէկ եւ օգան:
Մեծ ոմանց այս պատահեալ՝
ինձ նոցա մաղ մին չերեւան.
Չայս վիշտ կրեմք ի սուտ եղբարց՝
վասն որոյ մնացեալ անիշխան:

⁶ Բազմալէպ, 1902, էջ 369: Այս առթիւ կը գրէ Հ. Ս. Երեմեան. «Այս տողերէն կարելի է գուշակել ժամանակին անընթեք քարտուղարութեան սահմանը, եւ թէ Չէլչպին այդպիսի մթնոլորտի եւ շրջանակի մէջ թողով մի քանի հատոր երկեր եւ հաստատելով մտմուլ, կարելի է ըսել որ նա այդ դարուն տոկուն ու յամառ գրական հոյակապ զիւցազն էր»:

Իր գրական աշխատութիւններու մէջ կը սիրէ Երեմիա աւելի ոտանաւոր չափով ընթանալ քան արձակ քայլերով: Թէպէտ համբաւուած էր իբրեւ «բանաստեղծ», բայց տաղաչափը զգալի է իր տողերուն մէջ. կեղծ-դասական, բռնադրօսիկ ոճը շատ կը տիրապետէ իր վրայ, մանաւանդ երբ խորհրդապաշտ նիւթերուն թեւամուխ կ'ըլլայ: Ցանցառ են դժբախտաբար ժողովրդական բանաստեղծի արտադրութիւնները իր դրչին տակ, պարզ, բնական, սրտէ եւ ոչ մտքէ բղխած տաղեր: Ինչպէս են կրկին տաղերը ի վերայ ջրոյ: Չաւեշտը կը ժպտի բանաստեղծին շրթունքներու վրայ. կը սիրէ հենդանք. զաւեշտական խաղերով բայց հատու չեչտուածքով:

Լեզուն մերթ գրարար է եւ մերթ ռամկօրէն՝ Երեմիայի գրչին տակ. աւելի յաճախ երկուքին խառնուածքը: Ստամբուլի պատմութեան համար ընտրած է պոլսական բարբառը, «աշխարհաբարը», իւր անթիւ թուրքական բառերով, ինչպէս ինքնին կը խոստովանի (120).

Բայց աշխարհաբար գրելոյս՝
զմեղադրանսդ լիցիս արգելման:

Իր գրաբարագիտութեան չափը կարելի է դատել իր նամակներէն, յատկապէս 1664ին առ Եղիազար Թղթին նախաբանէն:

Տաղաչափութեան համար ունի Երեմիա իւր ինքնուրոյն քերականութիւնն եւ ոճը: Չափերու համար օրինակ առած է զանազան ձեւեր. բայց յատկապէս «Կաֆայի գոյնը», ինչպէս կը գրէ ինքնին Ստամբուլի պատմութեան մէջ.

Այս Կաֆայի գունոյն է՝
ըստ Ես եմ կորուսեալ ոչխարն:

Այս ինքն Սաչատուր Կեչառեցուոյ այս սկզբնաւորութեամբ տաղին չափը, որ է 2—5—3—5, որով գրուած են հին հայկական հայրենները կամ Քուշակեան ըստած քառեակները: Երեմիա կը գտնուի հայ Գանձա-

⁷ Յատկապէս Օրագրութեան եւ Տարեգրական Պատմութեան մէջ. որուն համար Սոմալեան կը գրէ «scritta con uno stile facile e basso, non però barbaro» (Quadro, 260). Իսկ Հ. Ղ. Ալիշան՝ «գրածնուրուն մեծ մասն անյարգար եւ առ ձեռն ժողոված են. զուրկ գոմանս յետոյ կոկած ըլլայ». Հայագրատում, Ա. § 133:

բաններու եւ Տաղարաններու աղբեցութեան տակ, որոնց նմանութեան կը ձգտի:

«Բազմարդիւն եւ բազմաշխատ Երեմիայի մահը 60 տարեկան հասակին ոչ միայն տարիքին կողմէն վաղահաս կը նկատենք, կը գրէ Օրմանեան⁸, այլ եւ ազգային շահերուն կողմէն տարաժամ. զի անոր մահուանէ ետքը աւելի սաստկացան բուռն ու խիստ ձեռնարկներ, զորս կրնար խափանել Երեմիա, իւր խոհական խորհուրդներով, եթէ տակաւին ապրէր»: Իր մահուամբ կը դադրէր ստեղծագործելէ հանձարեղ եւ աշխոյժ գրիչ մը, որ այնքան վաստակաւոր եղաւ հեղինակին կենդանութեան:

Նա, որ կը գրէր՝

Յայս պատրողական յաշխարհ
ցանկացայ յիշատակ անուան...
Ապա թէ (Տէրն) առ ինքն կոչէ՝
ես իւրն եմ եւ իւրն է հրաման.
Չխոստացեալ բարիսն
ինձ յոյս պիտի ունիմ որ ի յաւիտեան.

զտաւ իւր բարի անուան անմահ յիշատակը հոս իւր գործերուն մէջ, որոնք անմոռաց պիտի պահեն զայն դարուց ի դարս, եւ, ինչպէս կը հաւատանք, ստացաւ հոն «զխոստացեալ բարիսն» գոր վստահօրէն կ'ակնկալէր: Մեզ մնացեալներուս պարտք կը մնայ հրատարակ հանել անոր անտիպ գործերը, մանաւանդ պատմական գրութիւնները, որոնք մահարձաններն են Երեմիա Չէլչպի Քէօմիւրճեանի անուան:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

⁸ Ազգայատում, Բ., էջ 2667: